

	k –	g		
	l	l		
	kh –	h		
на дві неповні (наприклад, у гілянській, белуджській), пор.:				
	k –	g	Ø –	Ø
	l	l	l	l
	Ø –	Ø	kh –	h

Однак, в умовах провідної для іранських мов тенденції прагнути до четвертинних кореляцій можна очікувати, що порожні місця – зімкнені в увулярному ряду та щілинні в задньоязиковому – повинні поступово заповнюватися [Там само, с. 70]. І насправді, в перській мові не шляхом спонтанного розвитку, а під іншомовним впливом з'явилися, по-перше, глухий зімкнений веллярний (увулярний) звук [q], по-друге, дзвінкий щілинний веллярний (увулярний) [gh] звук. Перший є адстратним явищем арабської мови, а другий – адстратним явищем азербайджанської, в якій, як і в усіх тюркських мовах огузької групи, цей звук [g] є надзвичайно поширеним. За умови його фонологізації (у перському побутово-розмовному мовленні цей звук є реальністю), кореляція веллярних приголосних у сучасній перській мові виглядала би традиційно для іранських мов, пор.:

q –	gh
l	l
kh –	h

Інакше кажучи, звук, запозичений з арабської мови, цілком підлаштувався під перську фонологічну систему.

Висновки. В історії перської мови потенційними джерелами системних функціональних запозичень могли стати або семітські або тюркські діалекти. За результатами аналізу семітських запозичень у фонетиці перської мови можна зробити висновок про те, що запозичені з арабської мови глотковий та веллярний приголосні звуки цілковито асимілювалися до системи перської мови. Інакше кажучи, вони є формальними запозиченнями, тобто вживаються за правилами перської сегментної фонетики.

Література:

1. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I. Фонология. Эволюция морфологического типа. – М.: Наука, 1975. – 240 с.
2. Расторгуева В. С. К вопросу о путях развития близкородственных литературных языков / В. С. Расторгуева // Типология сходств и различий близкородственных языков. – Кишинев: Изд-во «Штииница», 1976. – С. 79–89.
3. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского языка / Ю. А. Рубинчик. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 600 с.
4. Сепир Э. Язык / Сепир Э. // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. – 2-е изд. – М.: Изд. гр. «Прогресс», 2001. – С. 223–247.
5. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
6. Jahani C. The Glottal Plosive: A Phoneme in Spoken Modern Persian or Not? // Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case studies from Iranian / Ed. by Éva Ágnes Csató, Bo Isaksoon and Carina Jahani. – L., N.Y.: RoutledgeCurzon, 2005. – 373 p. – PP. 79–96.
7. Ruth K. Crossing grammatical borders: Tracing the path of contact-induced linguistic change // Dialects across borders: Selected papers from the 11th international conference on methods in dialectology (methods XI) / (eds.) Markku Filppula, Juhani Klemola, Marjatta Palander, Esa Penttilä. – Joensuu, August 2002. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. – 291 p. – PP. 233–251.
8. Samare Y. Avāshenāsi-ye zabān-e fārsi (Āvāhā va sākhṭ-e āvāyi-ye hejā). – Tehrān: Markaz-e nashr-e dāneshgāhi, 1380 (2001). – 195 s.
9. Utas B. Semitic in Iranian: Written, Read and Spoken Language // Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic / Ed. by Éva Ágnes Csató, Bo Isaksoon and Carina Jahani. – L., N.Y.: RoutledgeCurzon, 2005. – 373 p. – PP. 65–77.

УДК 801.811

Н. П. Литвиненко,

Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця, м. Київ

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНІСНОГО АСПЕКТУ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ

У статті йдеться про динаміку дослідження проблеми функціонування мови та мовлення у їхній взаємодії, що відповідає принципам комплексного підходу до розуміння мовних явищ та обґрунтовує потребу граматичного аналізу різних видів комунікації.

Ключові слова: прагматичний, функціональний, мовленнєвий, діяльнісний, соціально-психологічний, висловлення, комунікативно-граматичний, дослідження.

В статье говорится о динамике исследования проблемы функционирования языка и речи в их взаимодействии, что соответствует принципам комплексного подхода к пониманию языковых явлений и обосновывает необходимость грамматического анализа различных видов коммуникации.

Ключевые слова: прагматический, функциональный, речевое, деятельностный, социально-психологический, высказывание, коммуникативно-грамматический, исследования.

The article deals with the dynamics of research problems in the functioning of language and speech in their interaction, consistent with the principles of integrated approach to the understanding of linguistic phenomena and grammatical analysis justifies the need for different types of communication.

Key words: pragmatic, functional, communicative, active, social and psychological expression, communicative grammar, research.

Вивчення характеру взаємодії між людиною і світом через мову сприяло виокремленню в лінгвістичній науці проблем, які стали основою функціонально-комунікативних досліджень останніх років. Своєрідність таких досліджень від-

значає органічне поєднання власне мовних процесів та духовних, психологічних, соціальних характеристик людини. У лінгвістику прийшло усвідомлення того, що в системі мови, її граматичному ладі та лексиконі зафіксовано те, як людина бачить навколишній світ і своє місце в ньому.

У зв'язку з цим активізувалося вивчення природи мовленнєвих ситуацій, які будуються за певною моделлю, мають певний набір учасників мовлення (мовець – слухач) та відповідне вираження в мові. Тобто йдеться про діяльнісний аспект мови, у дослідженні якого вчені спираються на різний науковий досвід, що й визначає різне бачення самої проблеми. Так, зокрема, у лінгвопрагматиці досить часто використовують функціональну модель Р. Якобсона [8], згідно з якою у комунікації беруть участь адресант та адресат, що обмінюються письмовим повідомленням за допомогою коду. Контекст у моделі Р. Якобсона пов'язаний із змістом повідомлення, з інформацією, що він передає, поняття контакту пов'язане з регулятивним аспектом комунікації. Модель Р. Якобсона завжди застосовували в лінгвістиці як для аналізу функцій мови загалом, так і для аналізу функціонування окремих його одиниць, творення мовлення та тексту. На відміну від ідеї вивчення мовної системи «у собі і для себе» Фердинанда де Сосюра, модель Р. Якобсона враховує не лише саму мову, але й користувача мови та спостерігача за перебігом мовлення в контексті зумовлених моделлю різних комунікативних функцій:

- емотивної, коли адресант безпосередньо виражає своє ставлення до теми й ситуації (*На мою думку, швидкість зсідання еритроцитів у Вас прекрасна*);
- конативної: увага зосереджена на адресаті, однак у центрі – волевиявлення відправника (*Шановна! Не зловживайте гормональними контрацептивами!*);
- референтивної: увага зосереджена на основній темі дискурсу (*Нестероїдні протизапальні препарати застосовують для лікування хвороби Пейрони*);
- фатичної: комунікація сфокусована на контактному елементі ситуації, однак акцент зроблено на інформації адресанта (слова хірурга під час операції: *Пінцет! Затискач!*);
- метакомунікативної: увага зосереджена на самому мовному коді (*Звук «р» вимовляємо, торкаючись язиком ясен*).

Наведені приклади медичного мовлення показують, що роль адресата можна зрозуміти лише із припущень мовця та його реакції. На нашу думку, така модель є актуальною в аналізі дискурсу мовної особистості (лікаря, вчителя, політика тощо). Водночас слабким місцем цієї моделі є те, що в ній не враховано особливості колективної комунікації та досить слабо виражений прагматичний аспект. Свідченням цього є вже сама відсутність функцій, пов'язаних із спільними намірами комунікантів, що продиктовані певними практичними цілями.

Прагматичний аспект наявний також у концепції філософа Ойген Розеншток-Хюсси, що проголосив тотожність «граматики мови та граматики суспільства», зазначивши що «мовлення зміцнює часову та просторову вісі, на яких тримається суспільство» [5, с. 158]. Діяльнісний аспект мови сприяє реалізації прагматичних намірів людини.

Варто зауважити, що прагматику якраз і витлумачують як корисність, практичність, дієздатність певної ідеї, концепції, методу тощо. Тому в психології та філософії цей термін уживають зі значенням «той, що пов'язаний з діяльністю». Не випадково діяльнісний аспект мови свого часу так активно відстоював американський філософ та лінгвіст Дж. Серль [6; 7]. Погляди вченого формувалися під впливом англійського логіка та філософа Дж. Остіна, який у праці «How to do things with words?» порушив питання: чи можна творити реальність словами? [4, с. 67]. Порівняймо: *Я випишу Вам ці ліки та У разі застуди потрібно вживати ці ліки*. Якщо друге речення відповідає стандартному уявленню про висловлення, що «відображає» реальність, то перше збігається із самою дією призначення ліків, воно є реалізацією цієї дії. Порівняймо ще: *Він дотримується режиму та Я обіцяю дотримуватися режиму* (= дія обіцянки).

Подальше розроблення цієї проблеми дало змогу Дж. Серлю зробити висновок, що не лише перформативи не позначають реальності, але й інші типи мовленнєвих актів не прямо співвідносяться з реальністю. Поняття *значення висловлення* як прямого відображення реальності або як її репрезентації замінялися поняттями *інтенціональності, інтенції, наміру, спрямування мовленнєвої дії мовця на предмет*. Будь-яка дія людини, зокрема й мовленнєвий акт, бере початок у її свідомості, у її намірах, бажаннях, сподіваннях тощо [6, с. 151–169].

Суть мовленнєвого акту полягає в реалізації висловлення, адресованого слухачеві за певних обставин та з конкретною метою. Тобто внаслідок здійснення мовленнєвого акту мовець впливає на думку слухача, зміну його ментального або психічного стану, прагнення до дії тощо. Сам мовленнєвий акт як посередник між відправником повідомлення та його метою розпадається на три складники: акт мовлення (локуція), акт указівки (пропозиція), акт надання висловленню комунікативної (ілокутивної) сили: наказ, обіцянка, ствердження, питання тощо, далі виділяють перлокуцію – ефект, спрямований на адресата.

У реальному висловленні всі ці аспекти злиті воедино, однак їх можна виділити внаслідок аналізу та спостереження: різним ілокутивним актам може відповідати той самий пропозиційний акт (*Він зробив аналіз крові. Чи він зробив аналіз крові? Зробіть аналіз крові!*); різним локутивним актам можуть відповідати ті самі пропозиційний та ілокутивний акти (*Обіцяю регулярно харчуватися. Даю обіцянку дотримуватися режиму харчування*). Виділяють п'ять категорій ілокутивних актів: *асертиви* (стверджувати, заперечувати, відповідати тощо), *директиви* (попросити, наказати, скомандувати, дозволити, запросити, порадити), *комісиви* (обіцяти, давати слово, ручатися прийняти план дій), *експресиви* (дякувати, вітати, вибачатися, співчувати), *декларативи* (давати ім'я, оголошувати чоловіком та дружиною, видавати наказ).

Згодом деякі дослідники помітили, що мовленнєві акти не ізольовані, а поєднуються в тексті. Класифікацію Дж. Серля уточнювали й деталізували. З'явилося трактування так званих непрямих мовленнєвих актів, чому сприяли випадки, коли один ілокутивний акт реалізовувався опосередковано, за рахунок іншого.

Як уважають деякі вчені, серлевський підхід доповнює і популярну модель мовленнєвої комунікації Празької школи та Р. Якобсона, яка не містить компонента «мета», хоч цільовий, або теологічний (гр. *ціль*), аспект мовленнєвої комунікації постійно виокремлювала Празька школа як один із основних. Водночас мету прирівнювали до функції мовленнєвих засобів, власне ж прагматичний аспект тривалий час залишався за кадром. Праці П. Грайса [2] та Дж. Серля [6; 7] відкрили новий напрямок, який інколи називають інтенціоналізмом, оскільки він враховує вихідну інтенцію (намір, прагнення, суб'єктивне значення) мовця та інтерпретацію (хоч і меншою мірою) слухача, вплив на нього.

Поняття, з'ясовані вченими у зв'язку з проблемами лінгвістичної прагматики та теорії мовленнєвих актів, є досить актуальними для вивчення діяльнісного аспекту мови.

Досить цікавим у контексті вивчення діяльнісного аспекту мови є одне з основних положень комунікативної моделі австралійського лінгвіста, автора багатьох праць із функціональної граматики М. А. Геллідея [9]. Суть його полягає в наявності трьох основних макрофункцій мови: ідеаційної, міжособистісної та текстуальної. Ідеаційна охоплює оцінні, пізнавальні та афективні аспекти. Міжособистісна виражає роль мовця в мовленнєвій ситуації, його особисті симпатії

та взаємодію з іншими. Саме ця функція сприяє встановленню та підтриманню соціальних стосунків, розмежуванню на соціальні групи, а індивід отримує можливість взаємодії та розвитку власне особистості. Текстуальна функція пов'язана зі структуруванням мовленнєвих актів, яке насамперед визначає вибір доцільних речень. Модель вченого уможлиблює опис ситуативно зумовленого використання мови, у якому семантичний компонент співвідноситься як із соціальним, так і з лінгвістичним. Ми цілком поділяємо думку вченого, оскільки вона, по-перше, відповідає принципам комплексного підходу до розуміння мовних явищ, а по-друге, обґрунтовує потребу граматичного аналізу різних видів комунікації: *інтраперсональної* (діалог із самим собою, розмова з внутрішнім голосом, alter ego); *міжособистісної* (учасниками діалогу є два комуніканти, однак наявні також варіанти спостерігача, стороннього спостерігача, комунікація за наявності свідків тощо); *групової* (усередині групи, між групами, індивід – група (розмова керівника з підлеглими) тощо).

Комунікантами (*відправник та отримувач*) можуть бути як окремі особи, так і суспільні інститути (підприємства, навчальні та лікувальні заклади, партії, фірми тощо). В останньому випадку ми начебто маємо справу з певною абстракцією, адже кінцевим відправником та отримувачем у будь-якому разі виступає окрема особа. Водночас в освіті, медицині, юриспруденції, політиці та інших суспільних сферах комунікації досить часто відповідальним учасником комунікації визнають саме колегіального або *інституційного* відправника. Це пов'язано насамперед з особливостями комунікативного середовища в тій сфері, де здійснюється комунікативна діяльність, а також зі складом комунікантів та засобами комунікації, основне призначення яких – передавання повідомлень. Хоч, безперечно, представником колективу чи групи є особистість, що передає повідомлення, мета якого – сприяти дії («мова + дія = комунікативна взаємодія»), а слово – це завжди вчинок. Вибір слова, вибір граматично та ситуативно доцільних речень – це те, що характеризує мовну особистість та вирізняє її з-поміж інших. Недарма саме М. А. Геллідей назвав функціональну граматику граматику вибору.

Співзвучно такому підходу видається думка вітчизняних фахівців з комунікативної граматики, які зокрема вважають, що комунікативні потреби мовця надто різноманітні і виходять за межі тих інтенцій, які становлять основу мовленнєвих актів [3, с. 222]. Ціла низка таких потреб зумовлює функціонування мови та мовлення у їхній взаємодії, на що неодноразово зважали науковці, досліджуючи проблеми комунікативної граматики: «Людина існує в просторі і часі, в суспільстві і в самій собі. Вона народжується, живе, росте, змінюється, відчуває, відчуває, мислить, висловлюється, діє, навчається, оцінює, пізнає світ, впливає на інших людей. І всі ці фактори впливають на її мовлення, формують її мовний портрет, її мовну сутність, її спілкування з іншими людьми. Крім того, ці ж фактори формують семантику висловлень, їх комунікативну організацію, композиційну структуру й комунікативно-функціональну перспективу» [3, с. 222].

Найбільш поширеним на сьогодні є погляд на висловлення як на речення, реалізоване в контексті, у конкретній мовленнєвій ситуації, зважаючи на його конкретну комунікативну настанову. Традиційно речення та висловлення є поняттями, які зазвичай протиставляють як одиниці різних сфер: мови та мовлення. Водночас, як слушно зауважує І. Р. Вихованець, «вирізнена висловлення як аналога речення в мовленні і специфічної синтаксичної одиниці... уможлиблює пов'язання з цією одиницею комунікативного аспекту речення» [1, с. 60]. Комунікативна організація речення відзначається налаштованістю на процес мовлення, а отже, залежить від таких чинників, як мовленнєва ситуація, мовленнєвий контекст, взаємозв'язок учасників спілкування (адресанта й адресата) та розподіл між ними соціально-психологічних ролей, комунікативне завдання, яке реалізує кожен із партнерів спілкування. Названі чинники формують комунікативно-функціональну перспективу висловлення, яка визначає механізм задоволення комунікативних потреб мовця за допомогою обраних ним мовних засобів. Ми цілком поділяємо думку мовознавців, що «речення як основна комунікативна одиниця... покликане забезпечити різноманітні комунікативні потреби мовця, а саме: висловити думку, констатувати щось, поінформувати когось про щось, схарактеризувати, визначити щось, повторити, підтвердити чи заперечити інформацію, висловити пораду чи пропозицію, дати згоду, дозволити або не дозволити щось, змусити когось щось робити, висловити бажання, припущення, впевненість чи невпевненість, сумнів, переповісти чуже висловлення тощо» [3, с. 223]. Такий підхід до вилучення функції речення цілком корисний з теорією комунікативного синтаксису, яка розглядає проблеми диференціації речень за характером таких ознак їхнього змісту: адресованість, цілеспрямованість, модальність, ситуативність тощо.

Отже, аналізуючи тенденції сучасного мовознавства від застосування системно-структурних методів до комунікативно-прагматичної хвилі, можна дійти висновку, що дослідження діяльнісного аспекту мови та мовлення, яке демонструє реальне, а не словесно постульоване повернення науки до людини, має широкий спектр і в подальшому може бути об'єктом для дослідження в різних напрямках – лексичному, функціонально-стилістичному тощо. Найменш дослідженим і надзвичайно актуальним вважаємо вивчення цієї проблеми в контексті аналізу комунікативної динаміки синтаксичних одиниць, які реально функціонують у мовленні, реалізуючи конкретну прагматичну мету мовця в типовій ситуації спілкування.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Грайс П. Логика и речевое общение / П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 217–237.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідшення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 335 с.
4. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986.
5. Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность. Пер. с англ. / О. Розеншток-Хюсси. – М. : Лабиринт, 1994. – 216 с.
6. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Р. Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 151–169.
7. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Р. Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 170–196.
8. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон. – М. : Наука, 1975. – 365 с.
9. Halliday M. A. K., Hasan R. Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective / M. A. Halliday, R. Hasan. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1991. – 126 p.